

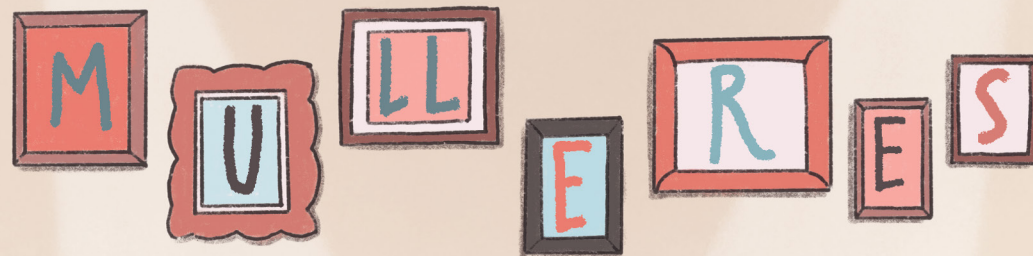
... XA VEXO QUE CONECDES MOITOS
PINTORES, PERO SABERÍADES NOMEAR
MÁIS DE TRES PINTORAS?...



Que é arte? O que está colgado nos museos?
Quen decide o que se expón alí?
E que pasaba coas mulleres?

Unha banda deseñada
escrita por Ángel Arcay e ilustrada por Iria Fafián
que percorre a historia da arte na procura de mulleres artistas
polas rúas de Betanzos.

Coa colaboración de



ARTISTAS

no Museo das Mariñas

Ángel Arcay e Iria Fafián



Mulleres artistas no Museo das Mariñas

Copyright do texto Ángel Arcay.
Copyright das ilustracións Iria Fafián.
Revisión lingüística: Natalia Sánchez Fernández.

ISBN
Depósito legal C 1599-2025

Coa colaboración de:
Concello de Betanzos
Xunta de Galicia

Publicación non apta para a venda.

escrito por Ángel Arcay
ilustrado por Iria Fafián



Ata non hai moito, quen visitase un museo podía pensar que practicamente todas as obras de arte eran de autoría masculina, relegando as mulleres á invisibilidade. Cando nas visitas escolares lles preguntábamos aos nenos e nenas por nomes de mulleres pintoras, a resposta máis habitual era “Rosalía de Castro”. É por iso que desde o Museo das Mariñas intentamos achegar o noso gran de area á historia da arte tratando de facer un museo máis equitativo e igualitario, no que tanto homes coma mulleres tivesen cabida polas súas cualidades artísticas. Este foi o inicio de *Mulleres artistas no Museo das Mariñas*.

Ángel Arcay Barral
Director do Museo das Mariñas

CAPÍTULO I

SOFÍA FELIU
E O 25N





VOU, VOU!



OLA, PAZ MORENO?

SI, SON EU...

POIS NON TIÑA NIN IDEA,
VOU PARA ALÁ A VER...



OLA, PAZ.
GRAZAS POR VIRES

OLA.



ACOMPÁÑANOS POR AQUÍ, POR FAVOR



ATOPAMOS ESTE CADRO
NO ALMACÉN DO MUSEO.
ESTÁ ASINADO POR
SOFÍA FELIU, SABÍALO?

VAIÁ...
DESDE LOGO QUE É SEU...
NON TIÑA NIN IDEA...



PERO ESA NENA...
ESA NENA SON EU... SNIF SNIF...
NON SABÍA QUE ME PINTARA
NUN CADRO...

VERÁS, PAZ, QUEREMOS FACER UNHA
RENOVACIÓN NO MUSEO E DARMOS A
COÑECER NOVAS AUTORAS DE BETANZOS
QUE CONSERVAMOS NO ALMACÉN...



SOFÍA FELIU
FOI UNHA DELAS

GUSTARÍANOS MOITO
TELA EXPOSTA



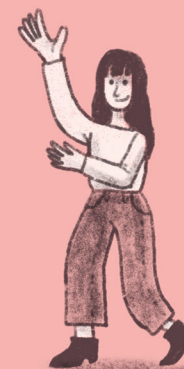
VÍDE POLA MIÑA CASA,
ALÍ TEÑO ALGÚN CADRO DE MAMÁ



CAPÍTULO II

ELVIRA SANTISO

E A IMPORTANCIA DOS ARQUIVOS



NAS CONFERENCIAS DO ANUARIO BRIGANTINO DE 2024, E NA PROPIA REVISTA,
VANSE COMPARTINDO OS AVANCES DA INVESTIGACIÓN SOBRE AS PINTORAS DE BETANZOS



ESTA MULLER, SARA FRAGA, INVESTIGOU
SOBRE UNHA DESAS MULLERES...



ELVIRA SANTISO

E OPRECEU UN RELATORIO SOBRE ELA NAS CONFERENCIAS



ELVIRA SANTISO FOI UNHA
PINTORA BETANCEIRA



TAMÉN SABEMOS QUE FOI
RECONECIDA FORA DA SÚA TERRA

PUÍDEMOS DEMOSTRAR QUE NACERA EN BETANZOS
GRAZAS A UN PADRÓN DE HABITANTES

*Padrón Municipal
Dona Elvira Santiso
Betanzos 1872*

FORMOUSE COMO ARTISTA NA REAL SOCIEDADE
ECONÓMICA DE AMIGOS DO PAÍS DE SANTIAGO



ONDE LOGO FOI MESTRA PARTICULAR



E FIXO EXPOSICIÓNS EN GALICIA,
MADRID, BOS AIRES E MONTEVIDEO

NON TEMOS OBRA DELA NO MUSEO
PERO PARECENOS IMPORTANTE
REIVINDICALA COMO PINTORA
BETANCEIRA



CAPÍTULO III

O MISTÉRIO DE O. TOURNÉ



EN OUTUBRO DE 2022 NATALIA BUYO VEU AO MUSEO DOAR UN CADRO

ESTABA PASEANDO POLA CORUÑA,
VIN ISTO NUN ANTICUARIO E MERQUEINO.



E DA TORRE DE SAN DOMINGOS DE BETANZOS

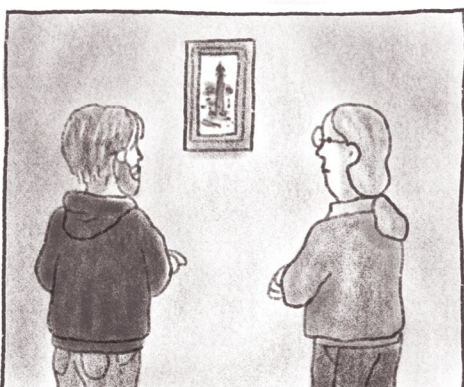


ESTA ASINADO POR O.TOURNE EN 1904.
NONTENO NIN IDEA DE QUEN É
PERO GUSTARÍAME DOALO

MOITAS GRAZAS NATALIA.
INVESTIGAREMOS AVER DE QUEN SE TRATA.



A PRIMEIRA PISTA ERA UN SELO DA FÁBRICA
DE TABACOS DE MANILA (FILIPINAS) QUE
TIÑA NA PARTE TRASEIRA...



INVESTIGAMOS E BUSCAMOS PINTORES:
ÓSCAR TOURNÉ, ÓLIVER TOURNÉ, OCTAVIO... ¿SERÍA UN FILIPINO?



ESQUECÉMONOS DO CADRO ATA QUE...



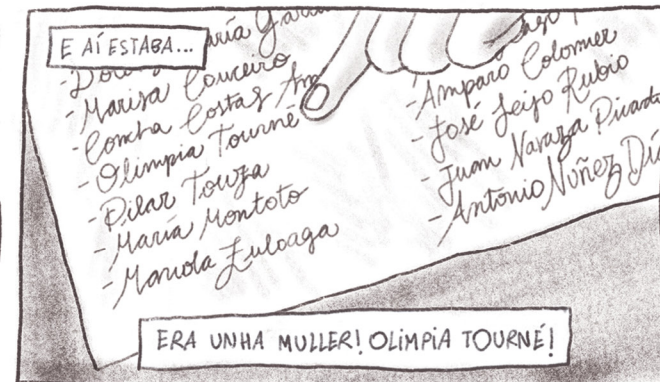
UN DÍA MARÍA AMÉRICA ESTABA TRABALANDO NA
REORGANIZACIÓN DO MUSEO...

AHA!

CANDO DEU CUNHA LÍSTAXE DO ALUMNADO DAS
CLASES DE PINTURA QUE FRANCISCO JAVIER MARTÍNEZ
SANTISO IMPARTÍA NA SÚA CASA DA RUA NOVA...



ERA UN HOME POLIFACÉTICO:
FOI PINTOR, INTELIXENTE DE
OBRAS NO CONCELLO, MESTRE
E BIBLIOTECARIO NO INSTITUTO
E MESMO A PRIMEIRA PERSOA
EN FOTOGRAFAR A CIDADE...
UN INDIVIDUO CURIOSO.



E AÍ ESTABA...

- Doña Concepción
- María Concepción
- Concha Costas
- Olimpia Tourne
- Pilar Tourne
- María Montoto
- Monola Luloaga

- Amparo Colomer
- José Feijo Rubio
- Juan Naraya Prieta
- Antonio Nogueira Díaz

ERA UNHA MULLER! OLIMPIA TOURNÉ!

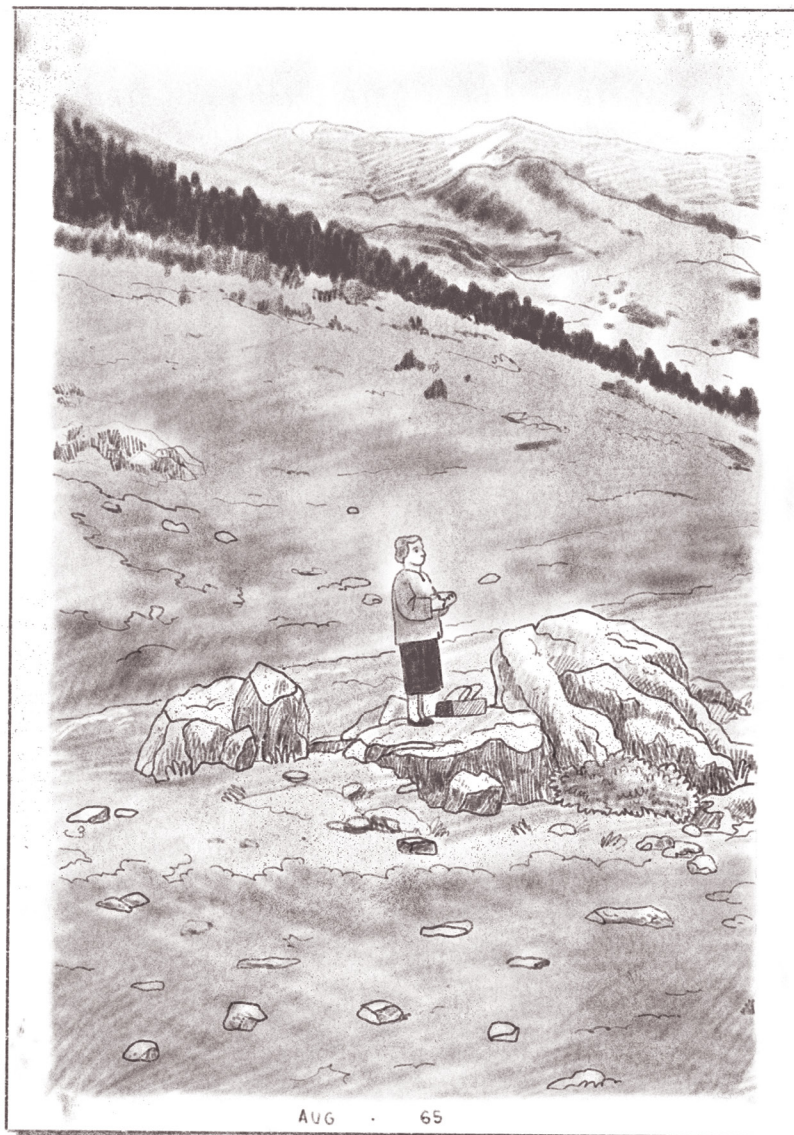


CAPÍTULO IV

ROSINA

E O LEGADO ARTÍSTICO DA RÚA NOVA



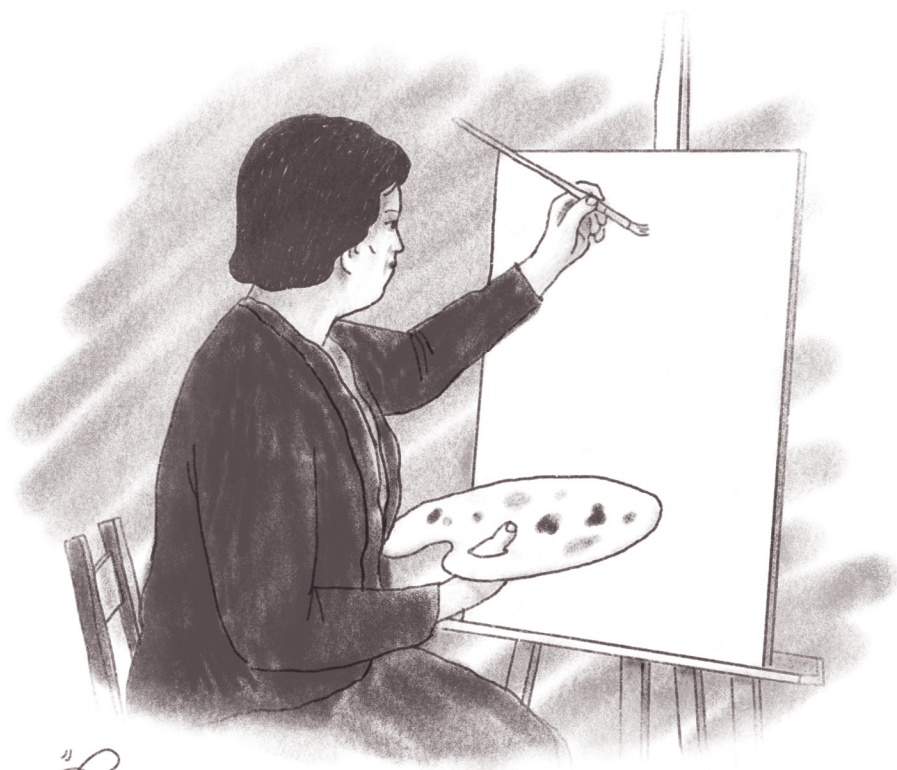


SABEMOS POUCO DA VIDA DESTAS MULHERES, MAIS
O QUE SI CONHECEMOS É O SEU AMOR PELA PINTURA

CAPÍTULO V

TEÓFILA A DESAPARECIDA



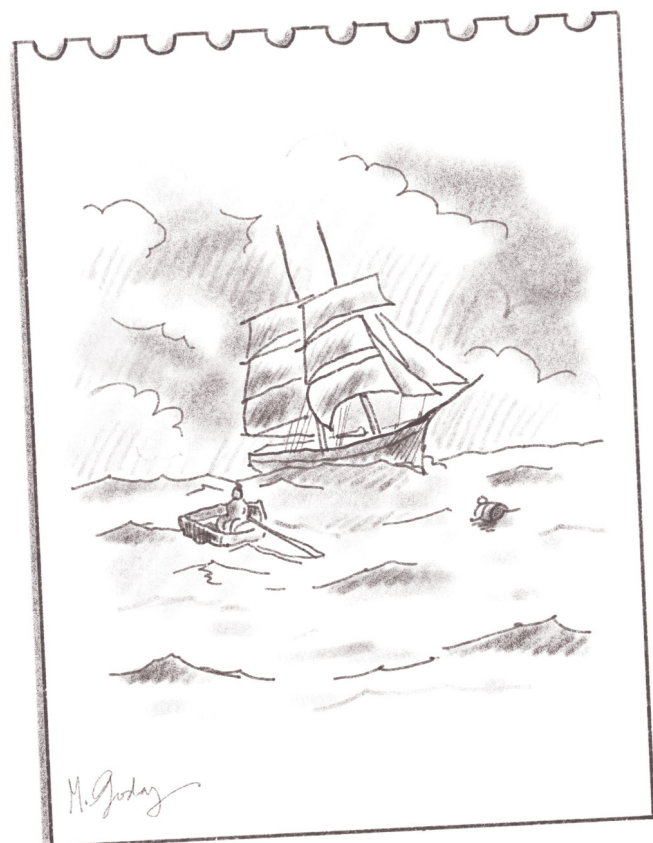


CAPÍTULO VI

MARÍA GODAY E A MORRIÑA DA ILLA

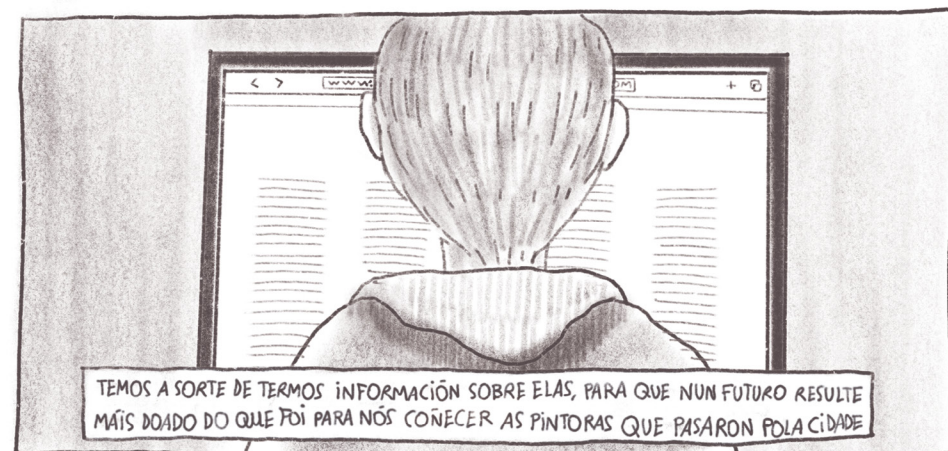
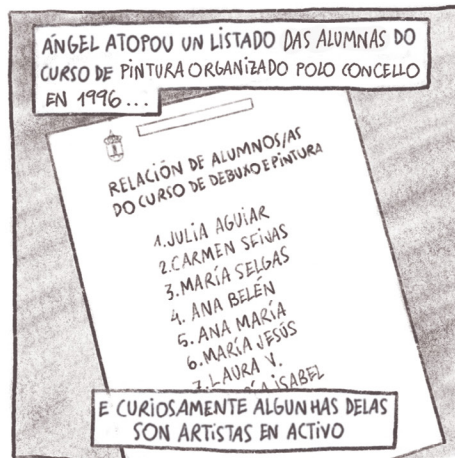
"Sin dejar de recordar a ninguno de los que se han ido, fijar especialmente mi atención en una profesora totalmente olvidada, Teófila Sasiain, profesora que fue de dibujo en los primeros años de vida del instituto, que me legó un excepcional retrato de mi hijo, todavía de once meses, pintado al óleo y encuadrado en un hermoso paisaje romántico. Abandonada por todos, aquella admirable y exaltada pintora a la que alojé muchas veces en mi casa, murió en un centro psiquiátrico sin el amparo y el cariño de su propia familia."





CAPÍTULO VII

AQUELAS NENAS
SON AS ARTISTAS
DE HOXE





E OUTRAS TANTAS QUE, COMO ISA, PASAN
POLA FUNDACIÓN CIEC E QUEDAN A VIVIR

CAPÍTULO VIII

EUGENIA TENENBAUM QUE É A ARTE?

"CUANDO ERA NIÑA, PENSABA QUE ARTE ERA TODO AQUELLO QUE FUESE BELLO Y ARMÓNICO. A MEDIDA QUE FUI CRECIENDO, EMPECÉ A ASIMILAR QUE ARTE ERA TAMBIÉN TODO LO QUE CUPIESE ENTRE LAS PAREDES DE UN MUSEO, FUESE BELLO O NO. AL MATRICULARME EN LA UNIVERSIDAD, ENTENDÍ QUE EL ARTE ERA A LO QUE PRETENDÍA DEDICAR MI VIDA. Y, AHORA QUE ME DEDICO A ELLO, PIENSO EN CUÁNTA RAZÓN TENÍA AQUEL PROFESOR QUE NOS DIJO QUE ARTE ES TODO AQUELLO QUE, DE MANERA MÁS O MENOS CONSENSUADA, SE DECIDE QUE LO ES"

LA MIRADA INQUIETA: CÓMO DISFRUTAR DEL ARTE CON TUS PROPIOS OJOS.
EUGENIA TENENBAUM



QUE É A ARTE?

O QUE ESTÁ COLGADO NOS MUSEOS?

QUEN DECIDE O QUE SE EXPÓN ALÍ?

E A ARTE UNDERGROUND?

DEBERÍA ESTAR NOS MUSEOS?

PODE CONSIDERARSE ARTE TODO O QUE
SE COLGA NAS PAREDES?

E QUE PASABA COAS MULLERES?

NON SE DEDICABAN Á ARTE?



CONTINUARÁ...

Queremos pensar que o traballo destes tres últimos anos non é máis que o inicio dun camiño que moitas e moitos percorrarán no futuro. Para nós, como museo, sería unha sorte poder seguir sumando testemuñas deste pasado artístico da cidade, coñecendo novas obras e novas artistas, coa colaboración dunha veciñanza que axuda a dinamizar e a ter un museo vivo e en expansión.

BIOGRAFÍAS

SOFÍA FELIÚ TOLEDANO

(Navalmoral de la Mata, Cáceres, 1926 – Madrid, 2010)

Sofía naceu en Navalmoral de la Mata (Cáceres), o 22 de xuño de 1926, e con 22 anos trasladouse co seu marido a Betanzos, onde residiu até 1979. Foi profesora de debuxo no Instituto Laboral e era habitual que recollese todo tipo de paisaxes betanceiras nos seus cadros, nos cales representaba unha inmensa cantidade de imaxes cotiás da cidade.

Formouse en Madrid, con artistas como Francisco Neri Robledo e outros pintores locais. Ademais, participou en diferentes mostras artísticas, entre as que destaca a Exposición de Pintoras Gallegas celebrada no ano 1960 na Asociación de Artistas. Alí compartiu espazo con outros nomes como Julia Minguillón; Carmen, María Josefa, Rosario e Pilar Álvarez de Sotomayor; Dolores Díaz-Balño; Marichu Mateo Arenaza; María Cagiao; Gloria de Llano; Leny Jorge; Elena Fernández Gago; Carmen e María Formoso; Elena Olmos; María Corredoyra; Maruja Mallo; María Manuela Lage Lodos; Margarita González Moro; Pilar Escudero; Dolores Artamendy; María Cremaes; María de los Ángeles Casares Aler; Elena Colmeiro; Emma López de Salgueiro; Mercedes Sánchez Román; Concha Vázquez de López Garabal; María Asunción Bonet; Mercedes Ruibal; María Bosch; Celia Cortés; Gloria Vázquez Gallego; Ángeles Pardo e Ángeles Pérez Martínez. Tamén formaron parte desta mostra a pintora Elvira Santiso, nada en Betanzos, e a veciña de Curtis María Antonia Dans.

Alén disto, as obras de Sofía Feliú tamén estiveron presentes en varias exposicións realizadas en Madrid, Valladolid, Vigo, Granada, León, Lugo ou Cáceres. Precisamente, en 1980 protagonizou unha mostra na sala de cultura do Banco de Bilbao, en Betanzos; espazo polo que pasaron tamén outras artistas da época.

Alí expuxo un total 22 óleos, 13 acuarelas, 3 litografías, e 3 retratos (entre eles o de Francisco Vales Villamarín, que conservamos actualmente no Museo das Mariñas).

Antes do seu pasamento en Madrid o 2 de xaneiro do 2010, Sofía doou parte da súa obra ao Concello de Navalmoral de la Mata, coa condición de que se realizase unha exposición permanente da súa obra. En Betanzos, o museo só contaba con dúas pinturas súas, mais grazas a unha doazón da súa filla Paz Moreno Feliú, na actualidade existen moitas máis obras de distintas temáticas betanceiras: paisaxes da cidade, un bodegón ou escenas cotiás, como o pintado do Globo ou un día de feira.



ELVIRA SANTISO

(Betanzos, 1872 – Santiago de Compostela, 1961)

Malia que naceu en Betanzos, Elvira pasou pouco tempo nesta cidade, xa que marchou con poucos anos a Santiago coa súa familia. Alí iniciou a súa vinculación coa Real Sociedad Económica de Amigos del País, primeiro como alumna da escola e, máis tarde, como profesora do colectivo.

Realizou mostras das súas pinturas por diferentes cidades de Galicia, mais tamén en Madrid ou en América, con exposicións en Uruguai e na Arxentina. Ademais, recibiu numerosos premios polos seus traballos, entre os que destaca unha mención na Exposición Nacional de Bellas Artes de 1906, ou a medalla de ouro da Exposición Regional de 1909.

A pesar de que no Museo das Mariñas non contamos con ningunha obra da súa autoría, sabemos que as súas pinturas son moi recoñecibles, tanto pola gama cromática que emprega nas súas diferentes etapas artísticas, como pola súa tendencia a recrear escenas costumistas.

✱

ESCOLA DE PINTURA DE FRANCISCO JAVIER MARTÍNEZ SANTISO

Francisco Javier Martínez Santiso (Betanzos, 1868 – Betanzos, 1934) foi unha persoa curiosa e dunha gran sabedoría. Traballou como mestre no instituto da cidade e noutros lugares de España, pero se por algo é coñecido na nosa vila é pola súa vinculación ao Concello de Betanzos como intelixente de obras ou asesor técnico artístico, ademais de polas súas clases particulares de pintura.

Como traballador municipal axudou no deseño de todo tipo de infraestruturas, desde fontes a vivendas, mentres que como afeccionado foi o primeiro en fotografar a cidade, en completar rexistros climáticos, anotacións históricas ou deseñar todo tipo de mapas da comarca.

A título particular tamén traballou durante moito tempo como mestre dunha academia privada de “pintura, dibujo de figura, copia del yeso, paisaje, adorno, colorido y composición con nociones de perspectiva y anatomía artística”. Estas clases de debuxo tiñan lugar na súa propia residencia e desenvolvéronse de maneira continuada entre 1893 e 1903. Polas súas aulas pasaron figuras como Dolores e María García Ramos, Marisa Couceiro, Concha Costas Amenedo, Pilar Touza, María Montoto, Manola Zuloaga, Joaquina García Iribarne, María Lago Pereira, Amparo Álvarez, ou Lola Naveira Beade, e tamén varios veciños como José Alguero Penedo, José Paz Vila, Ignacio Núñez Colomer, José Seijo Rubio, Juan Navaza Picado ou Antonio Núñez Díaz.

ROSINA MARTÍNEZ BARRAL

(Betanzos, 1907 – Betanzos, 1994)

Rosina naceu en Betanzos o 19 de outubro de 1907, no seo dunha familia de artistas, historiadores e literatos. O seu pai era Francisco Javier Martínez Santiso, unha personaxe destacada da cultura local, e o seu tío, Manuel Martínez Santiso, foi o autor do libro *‘Historia de la ciudad de Betanzos’*, unha das primeiras compilacións escritas da historia da nosa vila.

Á escola de pintura que Francisco Javier tiña na súa vivenda da rúa Nova, asistían homes e mulleres de familias acomodadas da cidade, mais tamén a súa filla Rosina e os seus irmáns participaban das súas leccións. De feito, Rosina continuou coa tradición de seu pai e mantivo activa esta escola durante moitos anos, para impartir aulas a veciños e veciñas de todos os recunchos de Betanzos. Ademais colaborou co Anuario Brigantino, onde publicou unha serie de debuxos de oficios locais, acompañados de composicións poéticas. Tamén participou na edición dalgún artigo no que se recollía a biografía do seu pai.

Posteriormente casou con Luís Veiga Cadaveira, viviron en Barcelona un tempo e en 1981 regresaron a Betanzos, para residir no número 34 da Avenida de Jesús García Naveira. Nesta altura, Luís xa estaba xubilado e Rosina aparecía nos rexistros como dedicada ás labores do fogar aínda que seguía vivindo por e para a pintura. A artista faleceu en Betanzos o 4 de agosto de 1994.

Á súa morte, o seu marido doou e vendeu varias das súas obras ao Museo das Mariñas e, nos últimos anos, veciñas como María Porto ou Carmen Vidal tamén cederon varios cadros que conservaban desta destacada e querida pintora betanceira. Entre as pinturas que se gardan no Museo das Mariñas destacan as súas representacións de paisaxes betanceiras, con óleos dos hórreos da Galera, do desaparecido retablo de San Francisco, das danzas dos mariñeiros ou da ponte de Roibeira, xunto a bodegóns ou retratos, como o que fixo dos seus pais, Francisco Javier Martínez e María Barral.

Rosina foi unha muller moi querida en Betanzos e proba diso é que moitas familias aínda conservan obras dela nas súas casas.



OLIMPIA TOURNÉ

(Sevilla, 1877 – Betanzos, 1943)

“En virtud del presente cito, llamo y emplazo por un solo pregon y término de diez días, contados desde la inserción de este edicto en la Gaceta de Madrid, a D. Ramón Tourné y Camacho, natural de Algeciras, hijo de D. Joaquín y Doña Concepción Casado, del comercio, mayor de edad, y cuya residencia se ignora, para que se presente en la cárcel pública de esta capital a responder los cargos que le resultan en la causa que sé le ha seguido por falsificación y expedición de billetes del Banco de esta ciudad”.

Con esta notificación, publicada en 1873 na *Gaceta de Madrid*, podemos intuír como foi a chegada de Olimpia Tourné a Betanzos, ou polo menos a do seu pai, Ramón Tourné Camacho, fillo de Joaquín Tourné, un dos homes máis ricos da Sevilla daqueles anos, e irmán de Manuel Tourné, director do Banco de España en Linares (Xaén). Aínda que Olimpia naceu catro anos despois deste episodio, ela e a súa familia aparecen rexistrados por primeira vez na cidade do Mandeo no ano 1895.

Grazas aos padróns de habitantes desa época podemos saber tamén que Ramón Tourné era “tenedor de libros” nos negocios da familia Etcheverría, é dicir, o que se encargaba do rexistro de toda a súa contabilidade. Ramón Tourné residía xunto a Concepción Pozo, os seus fillos e unha criada no número 6 “de la manzana de la rúa Traviesa”. De aí pasarían a vivir no número 8 da rúa do Castro, o que sería o domicilio de Olimpia durante toda a súa vida, mesmo despois de que o resto da familia marchase para A Coruña. Como curiosidade, Olimpia sempre aparecerá censada como “ama de casa” e de primeiras non parece ter ningún tipo de relación co mundo artístico. Olimpia tiña tamén un irmán militar, Vicente, quen mandou a Betanzos a unha das súas fillas, Concepción Tourné Jiménez, que nacera en Filipinas. Vicente Tourné foi encargado de artillería en Valladolid e Ferrol ata que o destinaron a Filipinas en 1896. O seu derradeiro destino foi Marrocos, onde faleceu a comezos de 1919.

Unha veciña de Betanzos, Natalia Buyo, fixo unha interesante doazón ao Museo das Mariñas no ano 2022. Tratábase dun cadro que atopara nun anticuario coruñés e que representaba a torre da igrexa de San Domingos. A obra, asinada por O. Tourné en 1904, contaba na parte traseira cun selo da Compañía de Tabacos de Manila (Filipinas), o que fixo tirar do fio ata que se descubriu que Olimpia era pintora e que asistía regularmente ás clases de pintura de Francisco Javier Martínez Santiso na rúa Nova. No almacén do Museo apareceu unha segunda obra desta autora: unha imaxe relixiosa cuxo reverso levaba escrito «Cariñoso recuerdo le dedican sus señoritas Francisca L. de Zuloaga y Olimpia Tourné. Betanzos, 16 de abril de 1963». Descoñécese a procedencia do cadro, polo que non podemos saber quen recibía esa dedicatoria. O que si sabemos é que Olimpia e Francisca L. de Zuloaga —máis coñecida na cidade como Paquita Zuloaga—, residían xuntas no terceiro piso do número 8 da rúa do Castro, e que tamén están enterradas xuntas no cemiterio municipal.

Non é moi doado encontrar obras desta pintora, pero o que si nos consta é que aínda quedan cadros da súa autoría nalgunhas vivendas particulares da cidade.



TEÓFILA SASIAÍN MARTÍNEZ

(A Coruña, 1909 – A Coruña, 1978)

Trátase dunha muller formada na Escola de Artes e Oficios da Coruña, que puido continuar a súa formación na Escuela de Bellas Artes de San Fernando, en Madrid, como bolseira da Deputación da Coruña. A primeira mención a Teófila que encontramos remóntase ao remate da Segunda República, na portada de *‘La Voz de Galicia’*, onde xa se destaca como pintora e debuxante. Máis adiante, en 1936, será *‘El Ideal Gallego’* quen remarque a súa calidade artística por unha representación da Virxe do Carme, exposta nun escaparate da rúa Real da Coruña. Tamén nos tempos da Guerra Civil aparecerá unha obra súa, ‘Tarde de toros’, de novo no xornal *‘La Voz de Galicia’*.

Unha das súas primeiras mostras datadas tivo lugar no novo Liceo de Artesanos de Santa María de Oza, en setembro de 1940. Logo virían outras como a ‘Exposición Rexional de Belas Artes e Artes Decorativas, na sede compostelá da Real Sociedad Económica de Amigos del País’; a primeira ‘Exposición Provincial de Arte de Educación y Descanso’, da Obra Sindical da Coruña; a ‘Exposición de Arte y Labores de Artesanía’, en Ferrol; ou a titulada ‘Cien años de arte en Galicia’, durante o centenario da Real Academia Galega de Belas Artes.

No ano 1953 chegou a Betanzos, onde residiu durante un lustro, mentres traballaba como profesora de debuxo no Instituto Francisco Aguiar. Asentouse na rúa da Cerca, onde parte da veciñanza aínda lembra ver a artista pintando desde o seu balcón. Durante a súa etapa no instituto colaborou coa revista *‘Albor’*, editada no centro, pero a súa vinculación rematou de maneira abrupta.

Tras o seu paso por Betanzos residiu puntualmente en cidades coma Londres ou Madrid, e chegou a protagonizar unha mostra individual na Asociación de Artistas da Coruña en 1967. Dous anos despois expuxo tamén na ‘I Exposición de Bolseiros Provinciais’. Finalmente, a última exposición coñecida foi a realizada en 1978, de maneira póstuma, no Centro Asturiano da Coruña. Os seus últimos anos estiveron cubertos por un veo de misterio que se disipou coa publicación do libro do 50 aniversario do IES Francisco Aguiar, no que a profesora María del Carmen González Madrid realizou unha mención da traxectoria desta pintora que serviu para coñecer as condicións dos seus derradeiros anos de vida:

Sin dejar de recordar a ninguno de los que se han ido, fíjar especialmente mi atención en una profesora totalmente olvidada, Teófila Sasiaín, profesora que fue de Dibujo en los primeros años de vida del Instituto, que me legó un excepcional retrato de mi hijo, todavía de once meses, pintado al óleo y encuadrado en un hermoso paisaje romántico. Abandonada por todos, aquella admirable y exaltada pintora a la que acogí muchas veces en mi casa, murió en un centro psiquiátrico sin el amparo y el cariño de su propia familia.

Teófila tamén foi mestra particular de pintura, tanto en Betanzos coma na Coruña. E é grazas a Belén Lueiro, unha das súas últimas alumnas na cidade herculina, que podemos coñecer a súa data de falecemento, na Semana Santa de 1978.

No ano 2025 o Museo das Mariñas incorporou unha obra desta pintora á súa colección grazas a unha doazón de Juan María García Otero.



MARÍA GODAY Y GODAY

(Vilagarcía de Arousa, 1872 - Betanzos, 1959)

Era filla dun conserveiro catalán asentado en Arousa, Juan Goday y Gual, e da súa curmá, Teresa Goday y Gual. María pasou os seus primeiros anos a cabalo entre a lla de Arousa e Santiago de Compostela.

Antes de chegar a Betanzos xa destacaba, xunto coa súa irmá, nos círculos artísticos da capital compostelá, con memorables actuacións musicais que demostraban a súa pericia co piano. A comezos do século XX, en 1904, casou con Antonio Naveyra Pato na capela da Virxe do Pilar, dentro da catedral compostelá. Isto levouna a instalarse na rúa Nova de Betanzos.

Con este avogado brigantino tivo catro fillos: María Lutgarda, Eugenio, María Teresa e Antonio Naveyra Goday, todos nados en Santiago de Compostela. Este último mesmo chegou a se converter nun destacado director teatral e nun dos recuperadores do folclore galego nas décadas centrais do século XX. Por desgraza, María non destacou persoalmente dentro do eido cultural betanceiro durante os anos que aquí viviu, e é só grazas á doazón de Victoria e Markus que hoxe descubrimos a súa afección pola pintura.

Toda a súa obra coñecida permanecía no interior da casa da rúa Nova e non deixa de ser curioso que se compoña maiormente de imaxes marítimas, de grandes embarcacións sucando as augas; escenas que lle serían familiares na súa xuventude.



AGRADECEMENTOS

O que aquí contamos nunhas poucas páxinas realmente foi un traballo de varios anos, de investigacións, de entrevistas, de mergullármonos en hemerotecas e de vivirmos coa incerteza de non saber se descubriríamos algo máis sobre esas mulleres anónimas que pasaron pola nosa cidade.

E, por pouco que sexa, a posibilidade de recompilar a información que aquí presentamos débese á colaboración dun grupo de amigas ás que queremos estender o noso agradecemento:

A Ermitas Rodríguez, traballadora do Museo das Mariñas, pola súa paciencia infinita en todo este tempo e por ser unha colaboradora necesaria para rebuscar entre pinturas, caixas e papeis.

A Carmen Delia Díaz, que chegou a Betanzos como alumna en prácticas do ciclo de Guía, Información e Asistencia Turísticas do IES Río Cabe de Monforte, e que tivo a valentía de dar ese primeiro paso e cambiar alcaldes por pintoras nas paredes do noso museo, para abrir un camiño polo que transitamos con felicidade día a día.

A Paz Moreno, pola súa axuda desinteresada e pola súa cooperación constante co museo, ao descubrírnos a figura da súa nai.

A María América Díaz, traballadora durante un tempo do Museo das Mariñas, quen se encargou da enorme tarefa de reorganizar toda a colección para que estas historias brillasen con luz propia.

A Antía Arcay, Olivia Barbero, Alicia Maneiro e Irene Paredes, alumnas en prácticas do Mestrado de Estudos Avanzados de Bibliotecas, Arquivos e Museos, que coa súa dedicación permitiron engadir novos datos sobre moitas destas artistas.

A Sara Fraga, colaboradora habitual do Museo das Mariñas e gran coñecedora de todas estas historias de mulleres agochadas nos museos.

A Eugenia Tenenbaum, por ser inspiración.

A Natalia Buyo, Juan María García, Carmen Vidal, María Porto, Victoria Penide e Markus Hoffmann, porque coa súa xenerosidade permitiron engadir máis pezas a este quebracabezas aínda incompleto.

E a todas e todos vós, que coa vosa curiosidade e a vosa participación na vida diaria do museo conseguides que estas historias teñan sempre un final feliz.